

VÁLASZ

Szőke Béla Miklós, Takács Miklós és Veszprémy László „Révész László: A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig”

című MTA Doktori Értekezéséről írott opponensi véleményére

Mindenek előtt szeretném megköszönni Opponenseimnek, hogy vállalkoztak disszertációm bírálataira, rámutattak annak erényeire, hibáira és hiányosságaira, s ezzel lehetővé tették számomra, hogy kritikai megjegyzéseiket a nyomdába adás előtt hasznosíthassam, javaslataikat a munka végleges változatába beépíthessem. Magam is belátom, hogy – Veszprémy Lászlót idézve – az értekezés „nem könnyű olvasmány”, s ez számomra még értékesebbé teszi azt a munkát, melyet a disszertáció alapos értékelésével elvégeztek. Miután bírálataik többnyire ugyanazokat a témaköröket érintik, így az alábbiakban ennek megfelelő csoportosításban szeretnék válaszolni az általuk felvetett kérdésekre.

Örömmel vettem tudomásul, hogy Opponenseim egyike sem kérdőjelezte meg a módszertani, ill. a kutatás jelenlegi állását és problémáit bemutató fejezet létjogosultságát. Ezen belül azonban több rész kérdés kapcsán is bírálatot fogalmaztak meg.

Elsőként mindjárt egy, a magam számára is érthetetlen mulasztást kell beismernem. A mikroregionális kutatások kutatástörténetének ismertetése kapcsán Takács Miklós hívta fel a figyelmemet arra, hogy ezek sorában elmulasztottam hivatkozni László Gyula „*Erdély településtörténeti vázlat a Szent István koráig*” c. munkájára. Figyelmeztetését köszönöm, a sajnálatos hibát kiadásra váró kéziratomban már korrigáltam.

Ugyancsak Takács Miklós vetette fel, hogy az általam alaptérképként használt, a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium által 1938-ban összeállított *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkák megkezdése előtt* c. térképet használtam, holott az a 18-19. századi adatokon alapul, amikor a víz borította, vízjárta területek nagysága bizonyosan nagyobb volt, mint a 10-11. században. Ezt nem vitatom, disszertáciomban e tényre fel is hívtam a figyelmet. Jobb megoldást azonban nem találtam, s mindaddig, amíg a hidrológus szakemberek nem állítanak össze egy, a kora középkori viszonyokat bemutató térképet, e téren nem is képzelhető el előre lépés. Úgy gondolom, e szükségmegoldás még mindig jobban szemlélteti a lelőhelyek hajdani környezetét, mintha vaktérképet vagy (legrosszabb megoldásként) google-térképet használtam volna.

Szőke Béla Miklós és Takács Miklós egyaránt észrevételezte, hogy munkám során egyes sírok vagy temetők esetén bizonyos szkepticizmussal kezeltem a C14-es vizsgálati eredményeket. Disszertációm 27-30. oldalán részletesen foglalkoztam e kérdéssel, ahol nézetemet megindokoltam, s fejtegetéseimet az alábbi mondattal zártam: „...meggyőződésem szerint hosszú távon e vizsgálatok finomítása fog elvezetni számos, ma még megoldhatatlannak tűnő probléma tisztázásához. Addig azonban mértéktartóan kell kezelni a különböző laboratóriumokból kapott vizsgálati értékeket.” Részemről tehát nincs szó elutasításról, az óvatosságot azonban indokoltnak tartom. Azt gyanítom, Opponenseim és köztem e téren, a kutatómódszertan tekintetében, bizonyos szemléletbeli különbség áll fenn. El tudom fogadni azt a megközelítést, mely szerint valaki úgy véli, hogy a természettudományos vizsgálati

eredményeket már a kutatási folyamat első fázisába primer módon be lehet építeni, s azok felhasználásával kell a további következtetéseket vagy hipotéziseket felállítani. Magam azonban azt vallom, hogy minden tudományának a saját autonóm forrásai alapján kell valamiféle eredményre jutnia, s csak ezt követően (a második fázisban) kell azt szembesíteni a társtudományok e téren elért eredményeivel. A kettő nem feltétlen fedi egymást, s ha ez így van, nézetem szerint hiba lenne egyiket a másik fölé rendelni, az egyik tudományág hiányos adatait a másik bizonyosnak (sőt objektívnek) vélt adataira építve magyarázni (ezt értettem a vegyes érvelés modern változata alatt). Jelen esetben: a természettudományos (C14-es, archeogenetikai, stroncium-izotópos stb.) vizsgálati módszerek rohamos fejlődésének vagyunk tanúi, amelyek nyilvánvalóan mind nagyobb szerepet fognak kapni a régészeti leletanyag értelmezése terén is. Semmiképp nem szeretném tehát, ha az a kép rögzülne rólam, hogy vaskalapos módon elutasítom az új technológiák eredményeit, épp ellenkezőleg. A tudománytörténet azonban engem arra int, hogy mindezt kellő óvatossággal tegyem. Nem is olyan rég az avar vagy honfoglalás kori leletek értékelése során a régészek még komolyan építettek a különféle rasszkomponensek arányaira: ma már az antropológusok többsége nem beszél erről. Az 1970-es, -80-as években az számított igazán progresszívnek, ha valaki Lengyel Imre paleoszerológiai elemzéseire alapozta a temetőelemzést: ma már tudjuk (pl. Kovács László elemzése nyomán), hogy ez milyen hibalehetőségeket rejtett, napjainkban pedig, éppen a karosi temetők archeogenetikai vizsgálatai révén azt is tudjuk, hogy a Lengyel által kimutatott rokoni kapcsolatoknak csak egy töredéke igazolható. A C14-re visszatérve: a 10. sz. vonatkozásában a vizsgálatok pontosságának a hiányaira az ATOMKI munkatársa, Molnár Mihály hívta fel a figyelmet. Magam e téren a fizikus szakember véleményét tekintem irányadónak. Még egy záró megjegyzést szeretnék e témához fűzni: Szőke Béla Miklós opponensi véleményében felvetette, hogy én a Szeged-öthalmi sírok radiokarbon-vizsgálatainak eredményét, amelyek 874-891 közé kelteznek a temetkezések egy részét, elfogadtam, a korai keltezés magyarázatára azonban nem vállalkoztam. Valójában azonban dolgozatomban 625. és 637. oldalán ezzel ellentétesen nyilatkoztam.

Mint az várható volt, Opponenseim közül Szőke Béla Miklós és Takács Miklós részéről a legtöbb kritikai megjegyzés a temető felosztási rendszerre irányult. Mindketten úgy vélik, hogy disszertációmban a Kovács László által 2013-ban közzétett sémát vettem át, s különösen az általa alkalmazott terminológiát ('szállási' és 'falusi' temetők) bírálták. Abban kétségtávolan igazuk van, hogy felfogásomhoz a Kovács L. által alkalmazott megközelítési mód áll a legközelebb, mely az elemzés szempontjából elsődleges szempontnak a temető sírjainak a számát és használati idejének a hosszát tekinti. Ennek oka az, hogy a Hampel J. által alkalmazott etnikai alapú felosztás (Hampel A és B csoportok) az 1907 óta sokszorosára gyarapodott mennyiségű és minőségű leletanyag értékelésére messzemenően nem alkalmas. Ezt ismerte fel id. Szőke Béla, s alkotta meg hármas tagolású társadalmi, valamint időrendi alapokon nyugvó csoportosítását. Szeretném határozottan leszögezni: id. Szőke Béla munkája a magyar honfoglalás kor kutatásának véleményem szerint az egyik legnagyobb teljesítménye. Az azonban aligha vitatható, hogy megállapításainak egy része az 1962 óta gyarapodó adatok ismeretében továbbgondolást igényel. Így az a hipotézis is, amely egy-egy temetőtípust egy-egy társadalmi réteggel azonosított. Egy-egy temetőbe ugyanis a legkülönbözőbb rendű-rangú embereket temethettek el, s így a lelőhelyek ritkán köthetők valamely meghatározott társadalmi csoporthoz. Igaz ez még a korábban a vezető- és középréteg hagyatékának tekintett kis sírszámú temetőkre is: pl. a teljesen feltártak közül az újszentesi három sírban mindössze néhány hajkarika és vaskés került elő, Endrőd-Öregszőlők lelőhelyen a nyolc sírból mindössze egy

tartalmazott érdemleges leletanyagot (lőcsontok és lőszerszám), a többiek egyetlen vascsat kivételével melléklet nélküliek voltak. A temetők összevetése során magam a leletanyag összetételét vizsgáltam (kiemelten a méltóságjelvényeket, fegyvereket, ruhadíszeket, ékszereket, lovas/lőszerszámos temetkezéseket, érmeket), ebből a sorból csupán a használati eszközöket hagytam ki. Mindig figyelembe vettem azonban a maradandó mellékletekkel rendelkező, valamint az azokat nélkülöző temetkezések arányát, valamint a nemi arányokat is. Méltóságjelvénynek kizárólag a fegyveröv díszített alkotóelemeit tartom. A Szőke Béla Miklós opponensi véleményében megfogalmazottakkal teljes mértékben egyet értve, a vizsgált tárgyak használóiiban a tehetős szabadok ekkor még viszonylag széles és sokféle módon gazdag rétegét látom, akik ennek megfelelően régészetileg is változatos módon jelennek meg, hol a férfiak, hol a nők felszerelése, temetkezése gazdagabb ezekben. Annak valóban tulajdonítok jelentőséget, ha egy-egy területen a fegyveres sírok másutt nem ismert koncentrációja mutatható ki. A településterület tömbjétől távolabb kimutatható magányos sírok vagy kis temetők láncolatának viszont határozottan nem tulajdonítottam semmiféle határőr szerepet, mindössze azt fogalmaztam meg, hogy a helyben talált népesség felügyeletét láthatták el. Határőr szerepre sem a létszámuk miatt nem lettek volna alkalmasak (még akkor sem, ha akadnak közöttük erősen felfegyverzett közösségek, mint pl. a kolozsvári temetők vagy Tarpa), ráadásul a temetkezések egy része gazdag mellékletű női sír (pl. Vajka, Ernőháza, Csenger, Pétervására-Laktanya).

Imént utaltam már arra, hogy Szőke Béla Miklós és Takács Miklós véleménye szerint disszertációmiban a Kovács László által megalkotott temetőfelosztási sémákat vettem át és alkalmaztam, ill. Takács Miklós szerint Kovács nyolcosztatú rendszerét négyosztatúra egyszerűsítettem. A helyzet azonban ennél árnyaltabb. Kovács László temetőfelosztását valóban elfogadható munkahipotézisnek tekintettem, de a maga teljességében soha nem használtam. Ennek több oka volt, mint azt disszertációm 82-91. oldalán részletesen kifejtettem. Itt és most ezzel kapcsolatban ezért csak néhány kérdésre térnék ki. Kovács L. a maga szisztémáját kizárólag a teljesen feltárt temetők tekintetében vélte alkalmazhatónak – ezzel szemben az általam vizsgált lelőhelyek 95,6%-a különböző mértékben töredékes volt. Kovács csak érintőlegesen foglalkozott az 1-10 síros lelőhelyekkel, holott azok a temetők komoly hányadát alkotják. Nagymértékben eltér a véleményünk pl. a Szeged-Kiskundorozsma-Öthalom-Röszke típusú temetési területek, valamint a Karos-Kenézli-Tiszaeszlár típusú temetkezési egységek megítélésében. Eleve problematikusnak tekintettem a Kovács L. által 10. századi szállási és a 10. századi falusi temetők elkülönítését. Megjegyzem: magam bevezettem egy, korábban senki által nem használt időrendi kategóriát: a 10. sz. 2. felében nyitott, s a 11. sz. első harmadának a végéig felhagyott temetők csoportját. Kimutattam azt is, hogy a kis sírszámú (Kovács IV. típus: 10. sz.-i szállási, valamint V. típus: 10. sz.-i falusi temetők) használata egyáltalán nem zárul le a 10. sz. végéig, hanem nagy számban jellemző a 11. sz.-ra is. Problémát okoz az is, hogy a régészet eszközeivel jelenleg nem lehet kimutatni olyan jelenségeket, amelyek meglétével nagyon is számolnunk kell e korszakban: nevezetesen azt, hogy adott esetben egy-egy közösség különböző családjai a település határában, egymáshoz közel egyidejűleg akár több kisebb, külön temetőt is nyithattak, más esetekben viszont a kisebb települések lakói egyetlen közös temetőben is örök nyugalomra helyezhették halottaikat. Ebből a szempontból sem a temetők sírszáma, sem használati idejük hossza nem feltétlenül tükrözi az azokat használó közösségek (települések) lélekszámát (Nézeteim e téren is eltérnek Kovács Lászlótól). Végezetül nemcsak felhívtam a figyelmet arra, hogy a Kovács L. által egységes kategóriaként kezelt 10-11. századi falusi temetők (Kovács VI. típus) egyenként vizsgálatot

igényelnek, hanem disszertációmban számos példával alátámasztottam, hogy e korábban leggyakoribbnak vélt temetőtípus valójában csekély számú, s számos eleme megszakított használatú, vagy egyszerűen a korábbi népesség helyében megjelenő új telepések által „folytatott” (pl. Magyarhomorog-Könydomb, Ibrány-Esbóhalom, Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta stb.). Reményeim szerint e néhány kiragadott, de valójában még számos ponton tovább gyarapítható példával sikerült meggyőzőnöm Opponenseimet arról, hogy disszertációm nem a Kovács L. által kidolgozott (s megközelítési módját tekintve általam valóban nagyra tartott) séma kritikátlanul mechanikus átvételén alapul.

Gyanítom, a félreértést Opponenseim számára az okozhatta, hogy disszertációmban az egyes lelőhelyek leírása során a könnyebb beazonosíthatóság kedvéért zárójelben gyakran hivatkoztam a Kovács L. által alkalmazott „szállási” vagy „falusi” terminológiára. Tettem ezt azért, hogy ne kelljen minduntalan körül írnom az egyes temetőket a ’kis sírszámú, 1-30 síros’ vagy a ’népesebb, 50-80-100-140 síros’ körmondatokkal. Belátom, ez hiba volt, azóta kéziratomból töröltem ezeket a többek által vitatott elnevezéseket. Úgy látom, a vita főként terminológiai jellegű, s mind opponenseim, mind más szakemberek a ’szállás’ kifejezést a nomadizmussal kapcsolják össze. Ezt a terminológiai vitát a kifejezést bevezető Kovács L. bizonyára meg fogja vívni, nekem itt és most ez nem feladatom. A vélt mögöttes tartalommal azonban mindenképpen foglalkoznom kell.

Disszertációmát igyekeztem alapos anyaggyűjtésre építeni – a konkrét számokat Opponensi véleményében Takács Miklós az imént idézte. Minden lehetséges alkalommal felhívtam a figyelmet a forrásanyag töredékességére, s arra is, hogy feltevéseimet kizárólag az előkerült leletanyagra és a feltáráshoz vonatkozó információkra alapoztam, beleértve az elpusztult vagy feltáratlanul maradt sírok számára vonatkozó, a helyszínen járt szakembertől származó becslést is, találgatásokba nem bocsátkoztam. Alapvető fontosságúnak tartottam, hogy mindezek nyomban ellenőrizhetőek legyenek – ezért nem tettem az egyes lelőhelyek leírását függelékbe vagy szerkesztettem adattárba, mint azt Szőke Béla Miklós javasolta. Lényegében magamnak kellett összeállítanom azt a fájóan hiányzó leletkatasztert (vagy annak valamiféle pótlékát), amelynek az elkészítésére többszöri kollektív nekirugaszkodás eredményeként sem került sor. Munkamódszerem nélkülözött mindenféle preconcepciót, megfigyeléseim, eredményeim menet közben alakultak ki, gyakran számomra is meglepetést okozva. Így pl. én lepődtem meg a legjobban, amikor kibontakozott az a kép, hogy a korábban általam is egységesnek kezelt Felső-Tisza-vidék temetői legalább négy területi-időrendi csoportra bonthatók. Ha ezt előre tudom, lehet, hogy onnan indultam volna el és nem Erdélyből (mint azt Takács Miklós felvetette), de nem tudtam. A lelőhelyek általam vizsgált jellemzői alapján végeredményként számos területi és időrendi csoportot véltem elkülöníthetőnek. (Takács Miklós javaslatát megfogadva: ezek elnevezését kéziratomban azóta már egységesítettem, elterjedési területüket pedig ábrázoltam.) Általánosságban pedig azt a tendenciát vélem megfigyelhetőnek, mely szerint azoknak a lelőhelyeknek a száma, melyek használata a 10. századra korlátozódik, önmagában több mint duplája azoknak, mint amelyekbe a 10. század második felétől (többnyire inkább utolsó harmadától) a 11. század első harmadáig, vagy a 10–11. században folyamatosan, illetve amelyekbe csak a 11. században (esetleg még a 12. század első harmadában) temetkeztek. Ez az arány még inkább eltolódik, ha a magányos sírokat is ide számoljuk. Ezeknek a lelőhelyeknek a többsége csekély számú (1–26) sírt tartalmaz. Egy részüknek a sírszáma 31–90 között mozog, s elenyészően kevés fogadott magába 105–115 temetkezést. Nemcsak a vizsgált területen, de az egész Kárpát-medence viszonylatában is egyedülálló kivételnek számít a 10. században használt temetők között

Sárrétudvari-Hízóföld a maga 262 sírjával. Ezt a számot legfeljebb néhány népesebb 10–11. századi temető korai (10. századi) részlete tudja megközelíteni. A 100 sírt alig meghaladó temetők használata azonban nem szorítkozott erre az időszakra, ilyenekkel találkozunk még az ezredfordulón, sőt a 11. században is. Úgy tűnik, a korabeli népesség zöme kisméretű, mindössze néhány családból álló településeken élt. A 10. század közepe után, valamint a 11. század folyamán, részben bizonyára szervezett telepítések révén több hullámban birtokukba veszik az addig lakatlan területeket, valamint a korábbi lakóik által elhagyott térségeket. A temetők sírszáma folyamatosan növekszik, a 11. században már több száz síros lelőhelyeink is vannak. Ezek néha egymás közelében találhatók, komoly népességkoncentrációt jelezve. E folyamatot igyekeztem a teljesen feltárt lelőhelyekre támaszkodva dokumentálni (ld. disszertációm összefoglaló fejezetét). Mindebből soha nem vontam le azt a következtetést, hogy a 10. vagy a 11. századi népesség nomád lett volna. Nem vitatom, hogy a Kovács L. által javasolt 'szállás' kifejezés ezt sugallhatja, bár erről Ő is csupán annyit ír: *„A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek odébb ismeretlen irányban és távolságra...”* magam pedig így fogalmaztam: *„...a hosszabb-rövidebb ideig lakott szállások és falvak viszonylag kis létszámú közösségeknek adtak otthont, s ezeknek számos változata létezhetett egymás mellett. Azt kevésbé tartom valószínűnek, hogy e közösségek váltogatták volna a téli és nyári szálláshelyeiket.”* A teljesen feltárt néhány tíz síros 11. századi temetők értékeinek segítségével értékes adatokat nyerhetünk az ilyesfajta temetők használati idejének a hosszáról.

Takács Miklóssal egyet értve, egy-egy régió településtörténetének a megrajzolásához valóban nélkülözhetetlenek a településrégészeti eredményei. Ez azonban pillanatnyilag számos nehézséggel járna, amelyek felvázolására itt most nincs elegendő időm. Ezért kénytelen vagyok arra hivatkozni, hogy disszertációm célja nem a településtörténet felvázolása, hanem a temetők regionális csoportokba rendezése volt. A temetők és a települések összevetéséhez nagyon hasznos lenne, ha létezne egy, az utóbbiakat összegyűjtő és áttekintő lelőhelykataszter. Annak összeállítására magam nem vállalkozhattam. Munkám során a lelőhelyeket igyekeztem kb. 60-70 éves periódusokra osztani. Minden nagyrabecsülésem mellett azonban úgy látom, hogy a településkutatás hasonló keltezési pontosságot még nem ért el. Márpedig ez esetben könnyen előállhatott volna egy olyan helyzet, hogy a temetők és a telepek eltérő időhorizontjait állítom egymás mellé, s ezzel óhatatlanul téves következtetéseket vonnék le. Megfigyeléseim szerint a temetők megnyitása és felhagyása a 10-11. századi Kárpát-medencében egy dinamikus, ráadásul régióként változó eseménysor volt, amely nyilván szorosan összefüggött az azokat használó települések keletkezésével és elhagyásával is. (Megjegyzem: ennek fényében érdemes lenne átgondolni a későbbi adatokból a 10. századra visszakövetkeztető nyelvtörténeti, névtörténeti hipotéziseket is.)

Különösen feszítő az ellentmondás azokban az esetekben, amikor (az utóbbi években egyre gyakrabban) a településkutatók részéről 9-10., 9-11., sőt 8-11. századi telepekről olvashatunk. A Dunától keletre (talán Gyulafehérvár környékének a kivételével) ilyen keltezésű temetőket nem ismerünk. E térség avar kori temetőinek felső időhatárát a korszak kutatói többnyire a 9. sz. első harmadánál húzzák meg. Még ha elfogadnánk is Szőke Béla Miklós felvetését egyes honfoglaló csoportoknak a 860-as években való beköltözésére, a problémát az sem oldaná meg, mert a két temetőhorizont között egy 40-60 éves hiátus akkor is fennmaradna. Magam is felettébb valószínűnek tartom, hogy számos avar kori közösség megérhette a magyar honfoglalást, de ennek e területen tömeges régészeti bizonyítékait egyelőre nem látom. E

dilemma feloldására tettem óvatos javaslatot a persei és a Visznek-kecskehegyi temetők kapcsán.

Hogy a magyarok korai Kárpát-medencei feltűnését (862 ill. 881) támogató történeti adatok mennyire problematikusak, annak kitűnő példáit ismertette az imént opponensi véleményében Veszprémy László. Történész Opponensem megjegyzései rendkívül fontosak voltak számomra abban a tekintetben is, hogy mennyire óvatosan és visszafogottan szabad csak egymással szembesíteni a történeti és régészeti adatokat, hipotéziseket. Megnyugtató volt számomra az is, hogy teljes mértékben elfogadhatónak találta a regionális csoportok elkülönítését célzó törekvéseimet, hiszen disszertációmnak éppen azok elkülönítése volt a fő célkitűzése. Örömmel fogadtam, hogy e téren másik két Opponensem sem talált kivetni valót a munkámban.

Végezetül ismételten szeretném megköszönni mindhárom Opponensemnek alapos és gondolatébresztő bírálataikat. Megjegyzéseik komoly segítséget nyújtottak számomra ahhoz, hogy a disszertáció remélt monografikus változatából kigyomláljak számos félreérthető megfogalmazást, pótoljak több hiányosságot, s újra gondoljak jó néhány vitatott kérdést. Mindezeket ráadásul hasznosítani tudom egy készülőfélben lévő újabb munkámban is, amelyben a Kárpát-medence nyugati felének 10-11. századi sír- és temetőanyagát dolgozom fel.

Dr. Révész László CSc.

Szeged-Budapest, 2019. augusztus 24.